DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7638109 Pages: 779-789

WOMEN IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SCIENCE AND QUALITY EDUCATION

3RD INTERNATIONAL CONFERENCE

ЖАННАТ ОНАЛАР ОЁҒИ ОСТИДАДИР

Малоҳат Пулатова
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Кенгаши котиби
maloxat16685@gmail.com

Калит сўз: “Қуръон” оятлари, ҳадислар, арбаъин, “Арбаъин” – “Чиҳил ҳадис”, араб, форс, туркий тиллар, анъана, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий.

Аннотация: Ушбу мақолада Шарқ халқлари адабиёти тарихида арбаъин асарлар ёзиш анъана бўлганлиги ва бу анъананинг ўзига хослиги ёритиб берилган. Жумладан, аръбаин анъанаси, унинг жанр хусусиятлари, наср ва назмда яратилган арбаъинларнинг бадиияти унинг араб, форс-тожик, туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги арбаъин жанрининг адабий анъана даражасига кўтарилганлиги, унинг Қуръон ва ҳадислар билан узвий боғлиқлиги очиб берилган.

PARADISE UNDER THE FEET OF MOTHERS

Keywords: The verses of the Qur'an, Hadith, Arbain, “Arbain”–“Chihil Hadith”, Arabic, Persian, Turkish languages, tradition, Jami, Navai, Fusuli.

Abstract: This article highlights the traditions of writing the Arbain's works in the history of Eastern literature and their features. In particular, the popularity of the Arbain's tradition, its genre features, prose and poetry among the Arab, Persian-Tajik and Turkic peoples, their elevation to the literary tradition, as well as its relationship with the Qur'an and Hadith are revealed.

РАЙ ПОД НОГАМИ МАТЕРЕЙ

Ключевое слово: Аяты Корана, хадисы, арбаъин, “Арбаъин”–“Чихил

Аннотация:В данной статье освещаются традиции написания произведений арбаъин в истории литературы народов Востока и их особенности. В

хадис”, арабский, персидский, турецкий языки, традиция, Абдурахман Жами, Алишер Наваи, Мухаммад Физули.

данной статье освещаются традиции написания произведений “арбаъин” в истории восточной литературы и их особенности. В частности, раскрыты популярность традиции “арбаъин”, его жанровые особенности, проза и поэзия среди арабского, персидско-таджикского и тюркского народов, их возведение в литературную традицию, а также показана ее связь с Кораном и хадисами.

Жаҳон халқлари бир-бирларининг санъати, адабиёти, илм-фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлиши умуминсоний маънавий ҳамда маданий қадриятларнинг шаклланиши, инсониятнинг маънавий юксалишида муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда кенг кўламли ислоҳотлар олиб борилаётган бугунги кунда, барча соҳалар қатори илмий меросимизнинг таркибий қисми бўлган мумтоз адабиётимиз намояндаларининг диний, маънавий, бадиий асарларини ўрганишда янги ёндашувлар жорий этилмоқда. Шарқ мумтоз адабиётида ўзига хос анъанага эга бўлган буюк алломаларимизнинг бадиий-маърифий, диний меросига оид кўп асрлик арбаъин қўлёзма манбаларини жумладан, Жомий, Навоий ва Фузулий “Арбаъин” – “Чиҳил ҳадис” асарларини ўрганиш бугунги авлодларнинг таълим-тарбияси ва маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этади.

Ислом дини ўз тараққиёти ва бутун шарқ ҳудудига кенг ва чуқур кириб бориши натижасида ислом минтақа маданияти доирасидаги халқларнинг тафаккурини маънавий қадриятлар асосида бирлаштириб, моҳиятан барча мусулмон халқлари учун ягона бўлган яхлит маданиятни, хусусан яхлит фалсафа, илм фан, бадиий адабиётни шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Ислом энциклопедиясида қайд этилишига кўра, “ислом дини дунё динларининг бири сифатида инсоният тамаддуни тарихида жуда катта роль ўйнади ҳамда ҳозиргача ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида дунё бўйлаб таъсир ўтказиб келмоқда. Шу боис ҳам, мусулмон давлатлари халқларининг

маданий мероси ва мафкуравий-маънавий қадриятларига нисбатан қизиқиш кундан кун ортиб бормоқда” [7.Б.3].

Ислом динининг халқимиз тарихи, маданияти, урф-одатида тутган ўрнини холис баҳолаш мақсадида миллий ўзликни англаш ва аждодларимизнинг бой илмий-фалсафий ва маданий-маърифий меъросини қайта тиклаш борасида изчил давлат сиёсати олиб борилмоқда. Чунки, дин инсон мафкураси ва эътиқодида ўзига хос ўринга эга бўлиб, диний эътиқод одамлар учун зарур маънавий эҳтиёждир.

Дин инсонларнинг маънавий покланиши, ахлоқий тарбияси, инсоний комиллиги, ҳаёт зарбаларига қарши курашидаги таянчи, халқлар ва миллатлар маънавий бойлиги ва бой маданиятининг ажралмас бир бўлаги, инсон ижтимоий тараққиётининг узвий таркибий қисми ҳисобланган. Дин инсон маънавий шаклланишида унинг табиатида чуқур илдиз отган инсоний етуклик ва баркамоллик, инсонпарварлик меъёрларидан биридир.

Ислом дини арконларини кенг тарғиб ва ташвиқ этиш мақсади XII асрга келиб, мусулмон шарқ халқлари мумтоз адабиётида “Арбаъин” – “Чиҳил ҳадис” асар ёзиш, яъни қирқта ҳадисни бир ерга жамлаб, унинг маъносини авом халққа тушунтириб бериш, унга шарҳ ёзиш анъанага айланиб борди.

Қўлёзма манбаларда барча арбаъинларнинг келиб чиқишига сабаб қилиб қуйидаги ҳадис келтирилади: “Менинг умматимдан кимки дин амри билан қирқ ҳадисни ёд олса, охират кунида алломалар ва фақиҳлар жамоасидан ўрин олади”.

Шунга кўра, Шарқ мумтоз адабиётида мавжуд анъаналардан бири бу – муайян қирқта ҳадисга наср ёки назмда шарҳ ёзиш анъанасидир. Шарқ халқлари адабиёти тарихида Пуроний, Жомий, Навоий, Фузулий, Муҳаййир, Маҳмудхон Маҳдум, Анвар Ҳожиаҳмедов, Шукур Қурбон кабиларнинг қирқ ҳадис шарҳига бағишланган шеърий “Арбаъин” асарлари кенг шуҳрат қозонган. Адабий анъана бадиий асар мавзуси, ғояси, унинг тузилиши, жанр, вазн, сюжет, композицион қурилиш критерийларига доир мунтазам

такрорланувчи хусусиятлар мажмуининг нормага айланиши, қонуният даражасида амал қила бошлаши негизида шаклланади. Арбаъин ҳам мумтоз адабиёт даврида, ҳам замонавий даврда анъана даражасида амал қилган адабий шакллардан биридир.

Арбаъин – муаллиф эстетик тасаввури асосида ҳадисларнинг бадиий талқинига бағишланган асар бўлиб, муаллиф ўз маҳорати орқали ҳадислар мазмуни ва моҳиятини қайта яратишга уринади.

“Арбаъин ҳадис”, “Чиҳил ҳадис”, “Қирқ ҳадис” номи билан машҳур бўлган ҳамда диний арконлар мазмунини тушунтиришга бағишланган асарлар кўпчилик шарқ халқлари шоирлари ижодидан ўрин олган.

Мана шундай вазифани бажарган, яъни адабий тарзда шундай солиҳ баҳоланувчи амални бажариб, мусулмон умматига ҳадислар мазмунини англатган инсон мавқеи эъзозланиб, унинг фаолиятига алоҳида эътибор ва ҳурмат билан қаралган, унинг мартабаси кўтарилган ва улуғланган.

Шарқ мумтоз адабиётида Қуръон ва ҳадисларнинг мазмун-моҳияти ижодкорларни қизиқтирган, улар муқаддас манбалардан илҳомланган, муқаддас манбаларда келтирилган ғоялар ва қарашлар ижодкорларни янги асарлар яратишга ундаган ва шу тариқа кейинчалик ижод вакилларининг ахлоқий-ғоялар акс этган махсус асарлари, яъни “Арбаъин”лар вужудга келган. Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари ва уларга битилган бадиий шарҳлар шарқ адабиётида қадимдан мавжуд бўлиб, масалан, Адиб Аҳмад “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарида жами 21 ҳадиснинг туркий тилдаги шеърий шарҳини келтирган [2.Б.71-104].

Биз тадқиқ қилаётган Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулийларнинг “Арбаъин”лари ўрта асрлар шарқ мумтоз адабиётида ҳадисларнинг шеърий талқини сифатида хос ўрин эгаллаганлигини намоён этади. Уларда мазкур шеърий “Арбаъин”ларнинг асосчиси Абдураҳмон Жомий деб келтирилади.

Жомий танлаган ҳадислари Қуръон оятлари билан муштарак маънода бўлиб, қисқа ва равонлиги, ўқувчининг ёдлаши ва тушунишига қулайлик келтиради.

Ҳадисларни шарҳлашда, унинг маъно-моҳиятини кенг оммага осонроқ етказишда адабиётнинг турли жанрларидан, чунончи, назмдан самарали фойдаланганлар. Мусулмон оламининг муқаддас китоби Қуръон ва унга асосланган ҳадис китоблари турли даврларда катта қизиқиш уйғотгани боис, уларнинг ахлоқий негизи бадиий адабиётга сингдирилиб келинган. Уларнинг талқин ва шарҳлари классик адабиётда кенг ўрин тутади. Шу сабаб, ҳадисларнинг шеърий талқинлари ўша даврдаги арбаъин анъаналарига хос равишда мустақил асарларга айланди. Бу “Арбаъин”лар адабиётшуносликда кўп маротаба тадқиқ қилинган бўлса-да, ҳар бир ҳадиснинг арабий, форсий ва туркий матнлари биргаликда таҳлил этилмаган.

Ҳадисларни шеърий шарҳини талқин этиш аслият тилини ва Қуръон оятларининг тафсирини мукаммал билган кишилар томонидан амалга оширилган. Ҳадисларни тўғри шарҳлашда тафсир илмини билиш муҳим ҳисобланади. Бу эса ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Шу боис биз ўз тадқиқотимизда ҳар бир ҳадисни кувватловчи оятларни ҳам (кўрсатиб) келтириб ўтдик.

“Арбаьин”даги ҳадислар ўзгармайди, қўлёзмаларда аввал аслиятдаги араб тилидаги ҳадис келтирилиб, ундан кейин унинг шеьрий-шарҳи қитьа шаклида талқин этилган.

Биринчи ҳадис:

النّظر الى المرأة الا جنبية سهم مسموم من سهام ابليس

(таржж.: Бегона аёлларга ташланган ҳар бир назар шайтоннинг заҳарли ўқларидан бир ўқдир).

Жомийда:

دیدن زلف و خال نامحرم

دانهٔ کید دام ابلیس است

هر نظر نا و کیست زهرآلود

که زشست کمان ابلیس است

(яъни: Номаҳрамнинг зулфу ҳолига қараш иблис тузоғидаги ҳийла донининг уруғидир. Ҳар бир назар шайтон камонининг отилажак заҳарли ўқидир)

Жомий ҳадис мазмунини 4 мисрада шундай берадики, араб тилидаги сўзлар кетма-кетлиги бузилмайди, биринчи жумладаги "номаҳрамга қараш" ифодаси қитъанинг 1 ва 2 мисраларида жуда чиройли шарҳланади, яъни аёлларнинг кўрки бўлган сочи ва холига қараш шайтон тузоғининг ҳийла уруғидир, - деб тамсил санъатидан моҳирона фойдаланилади ва ҳадисдаги биринчи жумлада англашиладиган маънонинг ёрқин бадиий тасвирига эришилади. Бунда ифодаланаётган аёл юзидаги "хол" иблиснинг ҳийла уруғи (дон) бўлса, унинг "зулфи" иблиснинг тузоғидир. Демак, зулф иблиснинг тузоғи бўлса, унга қўйилган дон – аёл зулфи ёнидаги дона холидир. Жомий бу икки мисра орқали ҳадис таъсирини оширади ва ўқувчи қалбига янада яқинроқ кириб боради. Сўнгра "ҳар назар шайтон камонининг заҳарли ўқидир"-дея, араб тилидаги матннинг иккинчи жумласи хеч қандай ўхшатишларсиз, назмий таржимада баён қилинади. Ҳадиснинг асл моҳияти ва таъсир кучи юқори савияда очиб берилади.

Навоийда:

Солма кўз, кимки бўлса номаҳрам,

Гарчи нафсинг назорада суд

Ки, назарким, ҳаром шайтоннинг

Новакедур валек заҳролуд.

(яъни, номаҳрамга назар солмагин, бундан нафсинг фойда кўрса ҳам, бу назар шайтон камонининг заҳарли ўқидир)

Навоий Жомий талқинидаги услубини такрорлайди, бироқ, биринчи байтни ўзгача талқин қилади ва "номаҳрам аёлларга қарашдан кўнгил нафсинг баҳра олса ҳам, уларга қарама",–дея, "нафс" ва "суд" сўзларини қўллаган ҳолда қитъанинг 1, 2- мисраларидаги бадиий ифода Жомий

талқинидан фарқ қилишига эришади. Охирги икки мисра эса, Жомий талқинидаги сўнгги байтни такрорлайди.

Фузулийда:

Ачма көз мәһрәм олмаjан јузунә

Ки, бу севдадәһасил олмаз суд.

Бил ки, иблисин охларындандыр

Һәр нәзәр бир хәдәнки-зәһралуд.

(яъни, номаҳрам юзига боқмагинки, бу савдодан фойда бўлмас. Билгинки, ҳар бир назар иблис камонининг заҳарли ўқидир)

Фузулий ҳадисни шарҳлашда Жомий ва Навоий талқинидан унумли фойдалангани яққол кўзга ташланади. Фузулий ҳам Жомий йўлидан бориб, араб тилидаги матн кетма-кетлигини сақлайди, бироқ, ҳадиснинг бадиий талқинини ўзгача ифода этади. Фузулий ҳам “суд” сўзини қўллайди, аммо, Навоийдан фарқли равишда “бу севдадә һасил олмаз суд”-дея, суд сўзининг инкор шаклини беради ва бунда, “сенга маҳрам бўлмаган, бегона аёлларга кўз ташлама,бу савдо (1. кучли эҳтирос, берилиш, ишқ, шайдолиқ; 2. истак, ҳавас, орзу)дан фойда бўлмас”, – деган чуқур маъно англашилади. Натижада, Фузулий ҳадис мазмунини 1 ва 2-мисраларда кенгроқ очиб беришга эришади. Араб тилидаги матннинг кейинги жумлалари мазмуни қитъанинг сўнгги байтларида келтирилади. Демак, Фузулийбу шеърий таржима-шарҳида Жомий ва Навоий талқинидаги сўнгги мисраларни такрорлайди халос.

Бир ҳадиснинг уч шоир томонидан амалга оширилган шеърий шарҳлар таржимаси уч тилда ўзига хос оҳангда жаранглаган. Асл матнда,яъни ҳадисда келтирилган “иблис” сўзи Жомий ва Фузулий таржима шарҳида ҳам “иблис” деб берилган, Навоий эса, “шайтон” сўзини беради. “Иблис” ҳам, “шайтон” ҳам арабий сўз бўлиб, луғавий маъно жиҳатдан бироз фарқ қилади [3.Б.22; 7.Б.265-266]. Ҳадисдаги “المرأة الا جنبية” иборасини Жомий ва Навоий ўз талқинларида “номаҳрам”, Фузулий “маҳрам бўлмаган” деб, берадилар. Бунда миллий тил хусусиятлари ўз аксини топган. Бу ҳадис талқинида

Навоий умумийликка эътибор қаратган бўлса, Жомий бадиий тимсоллар ёрдамида талқинни жонлантирган, Фузулий талқинни кенг маънода берган.

Юқоридаги ҳадисда баён этилаётган маънони чуқурроқ англаш учун Қуръоннинг Нур сураси, 30-ояти мазмунини билишимиз керак. Унда “(Эй Муҳаммад алайҳиссалом), мўминларга айтинг, кўзларини (номаҳрам аёлларга тикишдан) тўссинлар”, – дейилади.

Кейинги ҳадис:

الجنت تحت اقدام الامهات

(тарж.: Жаннат оналар оёғи остидадир).

Бу машҳур ҳадисни Жомий шундай талқин қилади:

سر ز مادر مکش که تاج شرف

کرد از راه مادران باشد

خاک شو زیربای او که بهشت

در قدم هاي مادران باشد

яъни, онага беэътибор бўлма, шон-шараф тожи онанинг оёғи гардидадир, унинг оёғи остидаги туфроқ бўлгинки, жаннат оналар қадами остидадир.

Жомий ҳадис мазмунинижуда гўзал тарзда ифодалайди. Қитъанинг биринчи байти фарзандга насиҳат оҳангида бўлиб, “сен онангдан бош товлама чунки, сенинг шону-шарафинг, соғ-омонлигинг, камолинг онангнинг босган қадами изининг гардидандирдея, тазод санъатидан моҳирона фойдаланади. Байтда тож-гард, бош-оёқ каби қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадиий тимсолларни акс эттирган. Жомий 3-4-мисраларда биринчи байтдаги таъсирчангликни оширган ҳолда, онанг оёғи тагидаги туфроқ бўл, жаннат оналар оёғи остидадир – деб, ҳадиснинг шеърий таржимасини нозик иборалар орқали беради.

Навоийда:

Оналарнинг оёғи остидадур,

Равзайи жаннату жинон боғи.

Равза боғи висолин истар эсанг,

Бўл анонинг оёғи туфроғи.

Навоий ҳадиснинг шеърий таржимасини 1-2-мисраларда беради. Бунда равзаи жаннат, жинон боғи каби арабий ва туркий иборалар орқали таъдил санъатини қўллаб, ҳадиснинг бадиий ифодасини кучайтиради. 3-4- мисралар эса бир қарашда Жомий талқинининг таржимасидек туюлади, бироқ, Навоий жаннатнинг энг гўзал боғларидан бири –равза боғини истасанг онанинг оёғи остидаги туфроқ бўл,дейди.

Фузулийда:

Аналар һөрмәтин дутун ки, мудам

Габили-рәһмәти-илаһ оласыз.

Истәк анлар аjағы алтында

Кәр диләрсиз ки, jәннәти буласыз.

яъни, Оналарнинг ҳурматини доим жойиги қўйинг, Аллоҳ раҳматига эришасиз. Жаннатий бўлишни истасангиз, бу истагингиз онанинг оёғи тагидадир.

Фузулий бу ҳадис маъносини жуда чиройли талқин қилади: оналарни ҳурмат қилаган Аллоҳ раҳматига муяссар бўлади-дея, Жомий ва Навоий талқинида қўлланган тимсоллардан фойдаланмайди, балки, “Аллоҳ раҳмати” ва “истак” каби ўзга тимсоллар орқали ҳадис мазмунини очиб беришга ҳаракат қилади. Қитъанинг сўнги икки мисраси Жомий ва Навоий талқинига ҳамоҳангдир.

Жомий, Навоий ва Фузулий юқоридаги ҳадиснинг шеърий таржима шарҳларини ўз она тилларида талқин қилар эканлар, унда ифодаланган ахлоқий ғоянинг моҳиятини бадиий тимсоллар орқали жилолантириб, ҳадиснинг таъсир доирасини кенгайтира олганлар.

Бу ҳадиснинг таъсири ислом таълимотидаги аёл – она тимсолида ниҳоятда улуғланиши “Биз инсонга ота-онасини (рози қилишни) амр этдик...!” [13.Б.412] – деган, илоҳий ҳукм билан изоҳланади. Она ҳомиладорлик вақтидан, то фарзанд дунёга келгунга қадар бир қанча машаққатларни бошидан кечиради. Шуваждан Пайғамбаримиз (с.а.в.)

юқоридаги ҳадислари орқали жаннатни оналар оёғи остига тўшаб қўядилар. Демак, Жомий бу ҳадисга бесабаб мурожаат этмаган. Мусулмон оламида оналарнинг ҳурмати фарз даражасига кўтарилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари ва уларнинг мазмун-моҳияти даврлар оша халқ эътибори марказида бўлиб келган. Шу сабаб, оят ва ҳадислар мазмуни асрлар давомида мусулмон халқларининг миллий адабиётига сингдириб келинди. Натижада, диний ва миллий таълимотлар уйғунлашиб, адабиётлар муштараклиги вужудга келди. Мусулмон халқлари адабиётининг бир-бирига узвий боғлиқлиги шарқ мумтоз адабиёти ривожига жуда катта хисса қўшган муштарак асарлар мисолида ўз ифодасини топади.

“Арбаъин” жанри бадиий услубининг юзага келганлиги бадиий тафаккур ва эстетик қарашнинг шаклланиши ва ривожига катта таъсир кўрсатганлигини жумладан, арбаъинлар минтақа адабиётида дин арконлари билан бадиий тафаккур уйғунлигини вужудга келтирган тарихий-адабий воқелик сифатида ўзлигини намоён қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

[1].ARAYANA Vol. XXIV, 1-2, Jan-Feb. Kabul. P. 1996.

[2].Адиб Аҳмад Югнакий. "Ҳибату-л-ҳақойиқ". Қосимжон Содиқов транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. Т.: Академнашр, 2019. 71-104 б.

[3].Х.К. Баранов Х.К. – ابلس - дьявол; شيطان– чёрт, сатана, дьявол, бес, демон. – С.22. Қаранг: Ислом энциклопедия. Т. 2004. –265-266 -б. 320 б.

[4].Жабборов Н. Алишер Навоийнинг “Арбаъин” асарида маърифий мазмун ва бадиий шакл уйғунлиги // “Алишер Навоий ва XXI аср”: республика амалий-назарий анжуман материаллари, Т.: 2019. 556 б.

[5].Имом Муҳиддин Закарий ибн Шараф Нававиё. Қирқ ҳадис. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2005. –116 б.

[6].Имом Ғаззолий. Қирқ ҳадиси Қудсий. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2008. – 44 б.

[7]. Ислам энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991. 320 с.

[8]. Мəһəммəд Фузули əсəрлəри. II-чилд.– Бакы. 1958.

[9].Мирзаев А. “Жомий, Навоий, Фузулий яратган 40 ҳадис”.- Баку: “Озан”, 1997. 90 б.

[10]. Наджафов А. Подарок к сорокалетию (Опыт исследования поэтического толкования хадисов Джами и Навои) // Звезда Востока, 2003. - №2.

[11]. Рустамов Алибек. Шарҳ ва изоҳлар. – Алишер Навоий. Арбаъин. – Тошкент, Мерос, 1991, 32 б.

[12] Каюмов А., Хасанов Б. Жемчужины мудрости и тайны «Семи морей». Т.: Абдулла Кадыри, 2002. – 108 б.

[13] Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири // Таржима ва тафсир муаллифи: А. Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 412 (624 б). “Луқмон” сураси. 14-оят.